

सौराहाको पर्यटन विकासमा पर्यावरणको भूमिका

विश्वमणि पोखरेल

पीएच.डी.शोधार्थी, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
E-mail: bishwamanipokharel@gmail.com

साराशं

नेपाल प्राकृतिक रूपमा हराभरा र सांस्कृतिक रूपमा विभिन्न जातजाती, भाषाभाषीको बसोबास रहेको विविधताले भरिएको सुन्दर देश हो । संसारका धेरै देशहरूमा पाईने हावापानी, वनस्पती, जीवजन्तुहरू नेपालको छोटो भौगोलिक दूरीमा पाईन्छ । प्राचिनकाल देखि हालसम्मका कला र संस्कृति पनि नेपाल र नेपालीलाई विश्वमा चिनाउने माध्यमको रूपमा रहेका छन् । नेपालको प्राकृतिक र सांस्कृतिक विविधता र अतिथि (पाहुना)हरूलाई दिल देखि नै श्रद्धा र सम्मान गर्ने नेपालीको स्वभावको कारण नेपाल पर्यटकहरूको आकर्षक गन्तव्यको रूपमा रहदै आएको छ । नेपालमा घुम्न आउने पर्यटकहरूको रोजाईका मुख्य गन्तव्यहरू काठमाडौं उपत्यकामा रहेका विभिन्न सांस्कृतिक सम्पदाहरू, पोखराका प्राकृतिक तथा सांस्कृतिकनिधिहरू, गौतम बुद्ध जन्मस्थल लुम्बिनी, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज सौराहा, सगरमाथा र अन्य हिमशिखरका आधार शिविरहरू लगायतका स्थानहरू रहेका छन् । पर्यटनलाई धुवाँ रहित उद्योगको रूपमा लिईन्छ । नेपालको प्राकृतिक, सांस्कृतिक बहुलताले आफ्नो स्वन्दर्यमा ह्यास नआउने गरी पर्यटकहरूलाई आनन्द प्रदान गरी आकर्षण गरिरहेको हुन्छ । चितवन सौराहा पर्यटकको आकर्षणको केन्द्र रहनुमा त्यहाँको पर्यावरण, नदी, ताल, सिमसार क्षेत्र, हात्ती, गैँडा, बाघ लगायतका वन्यजन्तुहरू, वनस्पतीहरू, चराहरू र अन्य शरीसृप जनावरको मुख्य भूमिका रहेको विभिन्न अध्ययन/अनुसन्धानहरूले देखाएका छन् ।

शब्द कुञ्जी : पर्यावरण, पर्यटक, पर्यटन, जैविक विविधता, जलवायु, जनजीविका ।

परिचय

नेपाल भौगोलिक तथा सांस्कृतिक विविधताले भरिएको देश हो । मनोरम प्राकृतिक वातावरणले यहाँ घुम्न आउने पर्यटकलाई आकर्षण गरिरहेको हुन्छ । नेपालको एक गाँउ र अर्को गाँउको हावापानी र सांस्कृतिक परम्पराहरूमा भिन्नता पाइन्छ । हालको प्रादेशिक संरचना अनुसार बाग्मती प्रदेशको चितवन जिल्लामा अवस्थित सौराहा आन्तरिक र बाह्य पर्यटकहरूले भ्रमण गर्न रुचाउने प्रमुख मध्येको एक पर्यटकीय गन्तव्य

हो । काठमाडौंबाट चितवनको सौराहा १६० कि.मि.को दुरीमा रहेको छ भने पर्यटकीय नगरी पोखराबाट १५५ कि.मि.को दुरीमा अवस्थित छ । सौराहा बुद्ध जन्मस्थल लुम्बिनी देखि करिब १७० कि.मि. पूर्वमा अवस्थित छ । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ति क्षेत्रमा अवस्थित सौराहमा होटल व्यवसाय र होमस्टे राम्ररी फस्टाएको पाईन्छ । सौराहा तराईका आदिवासी थारूहरूको बसोबास रहेको स्थान समेत भएकोले यहाँ आउने पर्यटकहरूले थारू समुदायको संस्कार र संस्कृतिबाट पनि आनन्द लिनेगरेको पाईन्छ । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज युनेस्कोद्वारा विश्वसम्पदा सूचीमा समावेश गरिएको क्षेत्र भएकोले पनि यो पर्यटकको आकर्षण गन्तव्यको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा सन् २०१९ मा ११ लाख ९७ हजार १९१ जना पर्यटकको आगमन भएको पर्यटन तथ्याङ्क २०१९ ले देखाएको छ । पर्यटन नेपालको आर्थिक विकासको लागि उच्च सम्भावना बोकेको क्षेत्र हो । विभिन्न प्राकृतिक एवं सांस्कृतिक सम्पदा र विविधताको कारण नेपालको पर्यटन तुलनात्मक रूपमा सवल देखिन्छ । खासगरी हिमाली प्राकृतिक सुन्दरता, महत्वपूर्ण सांस्कृतिक तथा धार्मिक पर्यटकीय गन्तव्य, मौलिक सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदा, नेपालीहरूको सरल, निश्चल स्वभाव र यहाँ रहेका वनजंगल, वन्यजन्तु, नदीनाला, वन पैदावार नेपालमा पर्यटकलाई आकर्षित गर्ने प्रमुख तत्त्वहरू हुन् । यी स्थल र सम्पदाको संरक्षण, प्रवर्द्धन र विविधकरण गर्दै पर्यटकीय स्थलको रूपमा विकास गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रमुख आधारको रूपमा यस क्षेत्रलाई विकसित गर्ने नीति नेपालको संविधानले अंगीकार गरेको छ । पर्यटन प्रवर्द्धनको माध्यमबाट रोजगारीका अवसरमा वृद्धि, गरिबी निवारण र जनताको जीवनस्तरमा सुधारल्याई आर्थिक सम्वृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्न यस क्षेत्रको महत्वपूर्ण योगदान रहने भएकोले पर्यटनलाई अर्थतन्त्रको प्रमुख सम्बाहक पनि मानिन्छ ।

पर्यावरणशास्त्र (Ecology) लाई परिस्थितिशास्त्र पनि भन्ने गरिन्छ । पर्यावरणको आधुनिक बुझाइलाई सर्वप्रथम जर्मनेली जीवशास्त्री अर्नेष्ट ह्याकेलले सन् १८७९ मा प्रयोग गरेका थिए । उनले पर्यावरणलाई अर्थतन्त्र, घरगृहस्थी, जनावरका जातिहरूको अध्ययन गर्न प्रयोग गरेका थिए । पर्यावरण वा परिस्थितिशास्त्र शब्द वनस्पतिशास्त्रबाट लिइएको हो । वनस्पतिशास्त्रमा यो शब्दको प्रयोग वनस्पति र त्यसको भौतिक वातावरणका बीच पाइने सम्बन्धहरूलाई स्पष्ट पार्नका लागि गर्ने गरिएको छ । यसरी नै प्राणि विज्ञानमा पनि यो अवधारणालाई महत्वपूर्ण रूपमा लिने गरिन्छ । वास्तवमा पशुहरू र अन्य साना जीवधारीहरूको अध्ययन, तिनीहरूको भौतिक परिस्थितिहरू वा पर्यावरणका सन्दर्भमा नै गरिन्छ । अतः जीवहरू एवं वनस्पतिहरूको प्रकृतिसँगको सम्बन्धको अध्ययन गर्ने विषयलाई पर्यावरणशास्त्र (Ecology) भनिन्छ । पर्यावरणशास्त्र वातावरणका सजीव र निर्जीव वस्तुहरू बीचको अन्तर्क्रियाको अध्ययन हो । यसले जीवजन्तु र वातावरणका विभिन्न पक्षहरू बीचको सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ (देवकोटा र ओझा, २०६४ पृ. २२८) ।

सौराहाको पर्यटनको विकासमा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज र त्यहाँको पर्यावरणको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । सौराहाको पर्यटन वारे अध्ययन गर्दा पर्यटनको इतिहास, चितवन सौराहाको भौगोलिक अवस्थिति, त्यहाँका होटलहरूको अवस्था, सेवासुविधाहरू, नदि र तालको अवस्था, जैविक विविधता, वन्यजन्तु, पशुपक्षीहरू, सरिसृपहरू, वनस्पतिहरूको वारेमा जानकारी लिन आवश्यक हुन्छ । सौराहाको पर्यटनको अध्ययन गर्दा स्थानीय समुदायको कला, संस्कृति, मूल्य मान्यता, जीवनपद्धतिको अध्ययन आवश्यक हुन्छ (कुँवर, २००२) ।

चरा अन्वेषक तथा पर्यावरणविद् उज्वल उपाध्यायका अनुसार-चितवनको सौराहामा भ्रमण गर्न आउने पर्यटकको आकर्षणको केन्द्रमा एकसिङ्गे गैंडा, बाघ, हात्ती, चराहरू, नदि, ताल, वनजंगल र वोटविरुवाहरू पर्दछन् । सौराहा क्षेत्रको तापाक्रम गर्मि समयमा बढीमा ४० डिग्री र जाडोमा ४ डिग्रीको बीचमा रहने भएकोले चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज र त्यसको आसपासमा संसारका विभिन्न देशहरूमा पाईने वन्यजन्तु, चराहरू र वनस्पतिहरू पाईने हुँदा सौराहा पर्यटकहरूले घुम्न रुचाउने गन्तव्यको रूपमा रहेको पाइन्छ । मकवानपुरको चित्लाङ्ग लगायत कृलेखानी जलाधार क्षेत्रदेखि उत्पत्ति भएर बग्दै जाने राप्ती लगायतका नदिले बगाएर ल्याएको मलिलो माटोले उर्वर बनाएको जमिन भएकोले सौराहा आसपास क्षेत्रमा कृषिको प्रचुर सम्भावना रहेको देखिन्छ । यहाका नदि र तालमा कञ्चन पानी पाईने भएकोले चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा वन्यजन्तुहरू रमाउने गर्दछन् । यिनै वन्यजन्तु, चराहरू र वनस्पतिहरूले पर्यटकहरूलाई आकर्षण गरेका हुन्छन् । सौराहा र त्यसको आसपासमा आजभन्दा ४०/५० वर्ष अगाडीसम्म थारुहरूको एकलौटी बसोवास रहेको विभिन्न स्रोतहरू बताउछन् । अहिलेसम्म आईपुग्दा यस क्षेत्रमा विभिन्न जातजातिको मिश्रित बसोवास भएकोले चितवन सौराहाको पर्यावरण क्रमशः नाश हुदै गएको पाइन्छ ।

अध्ययन विधि

यो अनुसन्धान पत्र विश्लेषणात्मक तथा वर्णनात्मक ढाँचामा तयार पारिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको लागि प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । तथ्याङ्क संकलनको क्रममा निम्न विधि तथा प्रकृत्यालाई अवलम्बन गरिएको छ ।

(i) प्राथमिक स्रोत (Primary Source) : सौराहाको पर्यटन र पर्यावरण सम्बन्धी तथ्याङ्क/जानकारी संकलन गर्ने क्रममा प्रत्यक्ष अवलोकन, सरोकारवालाहरू र विषयविज्ञसँग अन्तरवार्ता आदि प्रकृत्या अपनाईएको छ । यो आलेख तयार पार्ने क्रममा चितवन सौराहा र त्यसको आसपासका वासिन्दा र पर्यटनसँग सम्बद्ध विषयविज्ञहरू, पर्यटन व्यवसायिहरूसँग सम्पर्कगरी सौराहाको पर्यटन र पर्यावरण वारे जानकारी लिईएको छ ।

(ii) द्वितीयक स्रोत (Secondary Source): स्रोत सामग्रीहरू तथा तथ्याङ्क संकलन गर्न पुस्तकालय अध्ययन विधिलाई मुख्य आधार बनाईएको छ । सामग्री संकलन गर्ने क्रममा सौराहाको वारेमा गरिएका खोज अनुसन्धानका पुस्तक तथा प्रतिवेदनहरू, पर्यटक र पर्यटन सम्बन्धी पुस्तकहरू, आवधिक योजनाका आधारपत्रहरू, कानुनी दस्तावेजहरू, डकुमेन्ट्रीहरू, अन्य स्रोत सामग्रीहरू, अभिलेखहरू, जर्नलहरू, पत्रपत्रिकाहरू, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज लगायत अन्य सम्बन्धित निकायको वेभसाइड आदिलाई आधार बनाइएको छ । यो अनुसन्धानमूलक लेख गुणात्मक विधिमा आधारित छ । प्राथमिक र द्वितीयक श्रोतबाट प्राप्त सामग्री तथा तथ्याङ्कहरूलाई वर्गिकरण, प्रशोधन, विश्लेषण गरेर गुणात्मक र मिश्रित विधिबाट सौराहाको पर्यटनमा पर्यावरणको भूमिका सम्बन्धी यो अनुसन्धानमूलक लेख तयार पारिएको छ ।

पर्यटकको आकर्षक गन्तव्य सौराहा

नेपालमा घुम्न आउने अधिकांश पर्यटकहरूको अवलोकनको रोजाई काठमाडौं उपत्यका भित्रका विश्वसम्पदा सूचीमा समावेश भएका सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरू, पोखराको प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरू, लुम्बिनी बौद्ध सर्किट र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज सौराहा मुख्य रूपमा रहेको पाइन्छ। सौराहामा पर्यटकलाई आकर्षित गर्ने तत्त्वहरूमा पर्यावरण र सांस्कृतिक तथा सामाजिक विषयवस्तुहरू मुख्य रहेको पाइन्छ।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जले ३१ जनवरी २०२१ मा वेभसाइडमा अध्यावधिक गरेको तथ्याङ्क अनुसार राष्ट्रिय निकुञ्ज भ्रमण गर्ने पर्यटकको संख्या साप्ताहिक रूपमा पाँच हजार २१८, मासिक २३ हजार ५४० रहेको उल्लेख गरिएको छ। त्यसै गरी सन् २०१९ मा कुल १३ लाख ५४ हजार ११० जना पर्यटकको आगमन भएको देखिन्छ। नेपाल भ्रमणमा आउने पर्यटकको प्रत्येक १० वर्षको फरकको संख्यालाई हेर्दा सन् १९६४ मा पर्यटक आगमन नौ हजार ५२६ रहेकोमा, सन् १९७४ मा ८९ हजार ८३८ जना पुगनुले १० वर्षमा करीव १० गुणाले वृद्धि भएको देखिन्छ। त्यसै गरी सन् १९८४ मा एक लाख ७६ हजार ६३४ जना, सन् १९९४ मा तीन लाख २६ हजार ५३१ जना, सन् २००४ मा तीन लाख ८५ हजार २९७ जना, सन् २०१४ मा सात लाख ९० हजार ११८ जना पर्यटकले नेपालको भ्रमण गरेको पाईन्छ (Nepal Tourist Statistics 2019)। माथिको तथ्याङ्कलाई हेर्दा शुरुको दशकमा १० गुणाले पर्यटकको संख्या बढेको भए पनि सन् १९९४ देखि २००४ को दशकमा ५८ हजार ७६६ जना मात्र पर्यटकको संख्या बढ्नुमा नेपालको १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्व पनि एक मुख्य कारण हुन सक्दछ।

विश्व बजार र खासगरी छिमेकी मुलुकको ठूलो जनसंख्या एवं पर्यटन बजार समेतबाट लाभ प्राप्त गरी नेपालमा पर्यटक आगमन र बसाई अवधिमा वृद्धि हुने सम्भावना छ। आ.ब. २०७४/७५ मा पर्यटक आगमन ९ लाख ४० हजार रहेको, पर्यटन क्षेत्रबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा २.६ प्रतिशत योगदान पुगेको, ३१ हजार रोजगारी सिर्जना भएको तथा प्रति पर्यटक प्रति दिन खर्च ५४ अमेरिकी डलर र औसत: बसाई १३ दिन रहेको छ (रा.यो.आ.पन्ध्रौं योजना अवधारणा पत्र: पृ.२८०-२८१)।

हाल नेपालको ४५ प्रतिशत भूभाग वनजंगलले ओगटेको छ। यसलाई ५० प्रतिशत पु-चाउने र स्थिर राख्ने लक्ष्य तय गर्न सकिन्छ। भुटानले ७० प्रतिशत कटाएर त्यसैलाई आफ्नो ब्राण्ड बनायो “क्लीन, ग्रीन भुटान, प्रदुषण मुक्त भुटान” भनेर। यसले पर्यटन आगमनमा सहयोग गर्छ। यसै गरी हाम्रो कृषि, पर्यटन, उर्जामा पर्यावरणका मुद्दा अन्तर-सम्बन्धित गराउन सकिन्छ। पर्यावरणका सबै मुद्दाको हल पेरिस, न्युयोर्क, बेजिङ्गबाट हुने होईन, स्थानीय नेतृत्वको पनि अब ठूलो भूमिका छ। मैले सौराहाको उदाहरण दिने गरेको छु। रत्ननगर नगरपालिकाका मेयरलाई मैले “अरूले जेसुकै गरुन्, तपाईं पर्यावरण मैत्री सवारी साधन मात्रै चलाउने निर्णय गर्नुहोस्; बस, टेम्पो र गाडीका निजी बिक्रेतालाई समेत सिमीत अनुदान दिनुस्; प्लाष्टिक निषेधित क्षेत्र घोषणा गर्नुस्” भनेर सुझाएको थिएँ। ख्याती कमाएको राष्ट्रिय निकुञ्ज भएको सिंगो चितवन जिल्ला दक्षिण एशिया कै अनुकरणीय शहरीइलाका बन्न सक्छ (वाग्ले, २०७७, कान्तिपुर)।

ग्रामिण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने समुदायको जीवन यापनका लागि नभइ नहुने घाँस-दाउरा-काठ, जडीबुटी, अन्य गैर-काष्ठवन पैदावार र वातावरणीय सेवा जस्ता अत्यावश्यक सेवाहरू वन क्षेत्रबाट उपब्ध

हुँदै आएको छ । वन क्षेत्रले कृषि, उद्योग, जलस्रोत, वातावरण र जैविक विविधता संरक्षणका लागि महत्वपूर्ण आधार प्रदान गरेको छ । नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरू पर्यटन विकासको आधारस्तम्भको रूपमा देखिएका छन् । यसैगरी वनजन्य स्रोतको व्यवसायिकरणबाट गरिबी न्युनिकरणमा टेवा पुऱ्याउन र जलवायु परिवर्तनका असरहरूमा कमी ल्याई मानव एवं पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई बदलिदो परिस्थितिसँग अनुकूलन गर्न सहयोग पुऱ्याउन वनक्षेत्रले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नसक्ने देखिन्छ । यसै परिपेक्षमा “सम्बृद्धिको लागि वन” मुल ध्येय नेपाल सरकारले लिएको छ । तेश्रो त्रि-वर्षिय योजनाको अन्त्यसम्ममा ७४ जिल्लामा जिल्ला वन कार्य योजना अध्यावधिक गरिएको छ । करिव १८ हजार सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहहरूले भण्डै १७ लाख हेक्टर वन क्षेत्र व्यवस्थापन गर्दै करिव २२ लाख घरधुरीलाई प्रत्यक्ष फाईदा पुऱ्याएका छन् । यसबाट सामुदायिक विकास, गरिबी न्युनिकरण, सामाजिक समावेशीकरण तथा वन क्षेत्रको सुशासनलाई संस्थागत गर्न सहयोग पुगेको छ (रा.यो.आ.तेश्रो त्रि-वर्षिय योजना २०७०/०७१-२०७२/०७३, पृ.११३-११४) ।

प्रथम पञ्चवर्षिय योजनादेखि हालसम्मको पन्ध्रौँ पञ्चवर्षिय योजनाले वातावरण संरक्षण वारे विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने योजना राखेर कार्यान्वयनमा पाईला चालेको पाईन्छ । नेपालमा वातावरण संरक्षणका लागि छैटौँ योजना देखि नीतिगत प्रयास हुँदै आएको छ । अन्तराष्ट्रिय स्तरमा पारित विभिन्न वातावरण सम्बन्धी सन्धि/महासन्धिहरूलाई अनुमोदन गरी दिगो विकासको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याउनको लागि राज्यको तर्फबाट विभिन्न प्रयास भएको पाईन्छ । वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ र नियमावली २०५४ ले वातावरण संरक्षणको कार्यलाई मार्गनिर्देश गरेको पाईन्छ । सहश्राब्दी विकास लक्ष र नेपालको लागि दिगो विकासको एजेण्डामा समेत वातावरणीय पक्षलाई उच्च प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । वातावरण बहुपक्षीय र बहुआयामिक विषय हो । जैविक विविधता महासन्धिको कार्यान्वयन गर्न जैविक विविधता रणनीति कार्यान्वयन योजना तर्जुमा भएको छ (तीन वर्षिय अन्तरिम योजना २०६४/०६५-२०६६/०६७ पृ.४०४-४०५) ।

सौराहाको पर्यटनमा पर्यावरणले पारेको प्रभावको अध्ययन गर्नको लागि तल उल्लेखित विषयहरूलाई सम्बोधन हुने गरी जानकारी संकलन गर्ने प्रयास गरिएको छ । सौराहाको पर्यटन र पर्यावरणको प्रभावको अध्ययन गर्दा चराहरू कुन सिजनमा बढि रमण गर्दछन् ? जनावरहरू कुन सिजना हृष्टपुष्ट हुन्छन् अर्थात रमाउछन् ? बाघ रमणको मौसम तथा ऋतु कुन हो ? वन, झार कुन सिजनमा हराभरा हुन्छन् ? गोहीहरू विचरणको उपयुक्त सिजन कुन हो ? यहाँ कुन सिजनको मौसम बढि उल्लासमय हुन्छ ? यहाँको कृषि प्रणाली कस्तो छ ? मौसमी क्यालेण्डर कस्तो छ ? जंगलको बनौट कस्तो छ ? वोट विरुवाका जाति प्रजाति कस्ता कस्ता छन् ? जडीबुटी, फलफूल, विरुवामा फूल फुल्ने र फल लाग्ने समय कहिले हो ? यहाँको सामाजिक जनजीवन, जीवन पद्धति कस्तो छ ? अन्तर सामुदायिक सद्भाव कस्तो छ ? आदि पक्षको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

पर्यावरणका भौगोलिक तत्त्व अन्तर्गत जलवायु, तापाक्रम, खनिज पदार्थ, समुन्द्र, नदि, जंगल, भूमिको बनावट, उर्वरा शक्ति र अन्य प्राकृतिक स्रोतहरू पर्दछन् । सांस्कृतिक तत्त्व अन्तर्गत सबै प्रकारका आविष्कार, सञ्चारको साधन, धर्म, प्रथा, परम्परा, कला, नैतिकता, मूल्यमान्यता आदि जस्ता कुरा पर्दछन् । सांस्कृतिक पर्यावरणले वातावरण र मानिसहरू बीचको जटिल सम्बन्धहरू माथि जोडदिने गर्छ । कुनै पनि ठाँउको प्राकृतिक हावापानी, भौगोलिक स्थिति र परिवेश जस्तो छ त्यस्तै खालको सांस्कृतिको त्यहाँ विकास हुने गर्दछ । प्रजाति पर्यावरणीय ढाँचा अन्तर्गत भौगोलिक क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिसले त्यस स्थान वरिपरीको भौतिक

वातावरणलाई कसरी ग्रहण गर्दछन् भन्ने कुराको अध्ययन हुन्छ । साँस्कृतिक पर्यावरणशास्त्रले मानिस र तिनीहरूको वातावरण बीचको जटिल सम्बन्धहरू माथि ध्यान केन्द्रित गर्दछ । (देवकोटा र ओझा: २०६४: पृ. २२९-२३३) । सौराहाको पर्यटन राम्ररी विस्तार हुँदै जानुमा पर्यावरणीय सिद्धान्तको पनि भूमिका रहेको पाइन्छ । कुनै पनि ठाँउप्रति मानिसको आकर्षण बढ्नु वा विकर्षण हुँदै जानुमा धेरै तत्त्वहरूको प्रभाव परेको हुन्छ । त्यस मध्ये पर्यावरण पनि एक मुख्य तत्त्व हो ।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज ९३२ वर्ग किलो मिटर क्षेत्रफमा फैलिएको छ । सौराहामा पर्यटनको शुरुवात सन् १९६४ देखि भएको देखिन्छ । चितवनको सौराहा र त्यसको आसपासका आद्रा, वदेनी, मानपुर, सिसुवा, पधरिया, मैनाखा, डोराडी, बचौली, जनकाउली, भुवानी, तरौकी गाँउहरूमा थारु जातिहरूको बसोवास रहेको छ । थारुहरू सरल, सहयोगी र प्रकृतिप्रेमी, कृषि व्यवसायमा निपूर्ण जातिको रूपमा चिनिन्छन् । माथिका गाँउहरूमा थोरै संख्यामा भएपनि बाह्रमण, क्षत्री, नेवार, कामी, गुरूड, मगर, तामाड, भोटे, दमाई, दनुवार, धोवी लगायत अन्य जातजातिको पनि बसोवास रहेको छ । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज र सौराहा भएर वगने बुढी राप्तीले टाँडी, चित्रसरी र गौथोले तीन गाँउलाई छुट्याएको छ । सौराहा, आद्रा र बहेनीमा पाहुनाहरूलाई लक्षित गरेर धेरै होटल, रिसोर्ट, रेष्टुराहरू संचालित छन् । सौराहाको दक्षिणमा घना जंगल छ । जंगलको नजीकमा थारु जातिको बसोवास रहेका पटना, धिनदौली, मचौली गाँउहरू छन् । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज सौराहा पर्यटकको लागि आकर्षक स्थल हुनाका कारकतत्त्व नै त्यहाँको पर्यावरण, वनजंगल, वन्यजन्तु, नदि, ताल आदिलाई मानिन्छ । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा ३४५ भन्दा बढि प्रजातिका बोटविरुवा पाईन्छन्, ति वनस्पतिहरूबाट स्थानीय समुदायले औषधि, खानपान र दाउराको काम लिने गर्दछन् (कुँवर: सन् २०००) ।

पहिले स्थानीय समुदायको जनजीविकासँग जोडिएको जंगल चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्र भित्र परेपछि स्थानीय समुदायलाई कठिनाइ भोग्नु परेको देखिन्छ । स्थानीय समुदायलाई राष्ट्रिय निकुञ्जले आर्थिक, सामाजिक विकासको लागि केही सहयोग पु-चाउँदै आएको पाइन्छ । पर्यटकीय दृष्टीले काठमाडौंको ठमेल, पोखराको लेकसाइड जस्तै चितवनको सौराहाले पनि महत्व राख्दछ । सौराहा नेपाल आउने पर्यटकहरूको मुख्य गन्तव्यको रूपमा रहेको देखिन्छ । वेलायतकी महारानी एलिजाबेथले सन् १९६१ मा सौराहाको भ्रमण गरेपछि यहाँको पर्यटन फष्टाउँदै आएको यस क्षेत्रका जानकारहरूको बताउँछन् । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज स्थापना हुनुभन्दा अगाडी सन् १९६५ मा यहाँ लज सफारी होटल स्थापना भएको थियो । सौराहामा आउने वाह्य पर्यटकहरू मध्ये हडकड, सिंगापुर, ताइवान, भारतका पर्यटकहरू आधुनिक सुविधा सम्पन्न होटलमा बस्ने गरेको पाईन्छ भने पश्चिमेली देशहरूका पर्यटकहरू भने परम्परागत होटल तथा कटेजमा बस्न रुचाउने गरेको पाईन्छ (कुँवर: सन् २०००) ।

प्रणाली पर्यावरणले विभिन्न तत्त्वहरूका बीचमा रहने कार्याकरण सम्बन्धको जटिल स्वरूपलाई इड्रित गर्दछ । यसले सामाजिक प्रणालीले पारिस्थितिक प्रणालीसँग गर्ने अन्तर्क्रियाको वर्णन गर्दछ । यस्तो अन्तर्क्रियाले सिङ्गो एकता कायम गर्दछ । एउटा प्रणाली भित्र विभिन्न तत्त्वहरूको एकता रहने मान्यता राख्ने यस अवधारणा सरचनात्मक प्रकार्यवादी ढाँचामा आधारित रहेको छ । एउटा प्रणाली भित्र रहेका तत्त्वहरू र तिनीहरू बीचको जटिल कार्यजालो सम्बन्धको प्रणाली वारे पर्यावरणशास्त्रले अध्ययन गर्दछ । यसले सिङ्गो प्रणाली माथि जोड दिन्छ । सामाजिक प्रणाली वा पर्यावरण प्रणालीलाई संचालन गर्ने छुट्टै वस्तु नहुने यसको धारणा छ । यसमा साँस्कृतिक गुणहरूले वैयक्तिक स्तरमा कुनै एउटा एकाईको लागि प्रकार्य नगरेर सिङ्गो प्रणालीको अस्तित्वको

लागि प्रकार्य गर्दछन् । यसर्थ प्रणाली पर्यावरणशास्त्रले स्वसंचालन र सन्तुलनमा बढी जोड दिने गर्दछ, (देवकोटा र ओझा: २०६४ : पृ.२३२-२३३) ।

सौराहाको आसपासमा रहेका मानपुर, बेडारी, बचुली, ओडा,सौराहा, दोराड आदि गाँउहरूमा बसोवास गर्ने थारु, गुरुङ, तामाङ, बोटे, दनुवार, मगर, धोवी, वाहुन-क्षेत्री, दमाई लगायतका जातजातिहरूको संस्कृति, परम्परा, अतिथि सत्कारबाट प्रभावित भएर पर्यटकहरूलाई आकर्षण गरेको देखिन्छ (पाण्डे...,१९९५) । सौराहाको भ्रमण गर्न आउने धेरै पर्यटकहरूले स्थानीयको आतिथ्यता र सुरक्षा प्रबन्ध राम्रो भएको बताएका छन् । त्यसै गरी सौराहा भ्रमणमा आउने ९२ प्रतिशत पर्यटकहरूले निकुञ्ज प्रवेश गर्दा अलग्गै शुल्क: तिर्नु परेको बताएका छन् (डंगोल, २०१२) ।

सौराहामा आउने पर्यटकहरूले पैसा मात्र खर्च गर्दैनन्, ज्ञान, सिप र संस्कृति पनि साटासाट गर्दछन् । सौराहा आसपासका गाँउहरूमा ग्रामिण पर्यटनको अवधारण अगाडी बढ्दैछ । पाहुनाहरूलाई होमस्टेमा राख्ने, ताजा खाने कुरा ख्वाउने, गाँउको अवलोकन गराउने, आफ्नो कला र संस्कृति प्रदर्शन गरेर पर्यटकलाई आनन्द दिलाउने कामको शुरुवात भएको छ । स्थानीय थारू समुदायमा फागु, जितिया, र सोहाराई जस्ता चाडहरू धुमधाम साथ मनाईन्छ । सौराहा क्षेत्रको थारू संस्कृतिमा जीवन्तता पाईन्छ । परम्परा देखि मानिदै आएका मूल्य, मान्यता, प्रचलन, बढघर छान्ने पद्धति आजसम्म पनि यो समुदायमा कायम रहेको पाईन्छ, जुन यहाँ पर्यटक तान्ने आकर्षक तत्त्व अन्तर्गत पर्दछन् । सौराहाको पर्यटनले आपसी सद्भाव विकासमा पनि सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

यो आलेख तयार पार्ने क्रममा चितवन भण्डाराका पद्यराज पाठकसँगको छलफलमा सौराहामा भ्रमण गर्न आउने पर्यटकको संख्या प्रत्येक वर्ष बढ्दै गएको र यहाँ घुम्न आउने पर्यटकमा विदेश मात्र नभएर आन्तरिक पर्यटकको पनि ठूलो संख्या रहेको बताउनु भयो । त्यसै गरी चितवन शक्तिखोरका सूर्य वहादुर चेपाङ सौराहामा आउने पर्यटकको कारण आफ्नो ठाँउको चिउरीको ध्यू, तरकारी लगायतका सामानहरूले राम्रो मूल्य पाउने गरेको बताउनु हुन्छ । सूर्य वहादुरका अनुसार चेपाङ र चिउरीको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ । चेपाङ परिवारमा प्रत्येक छोरीको लागी कम्तीमा एक वटा चिउरीको विरुवा वा रुख रोपिन्छ/ छुट्याईन्छ । छोरीलाई जस्तै माया गरेर ति रुखहरू हुर्काईन्छ । त्यसमा लागेको फल उनीहरू कै शिक्षा दिक्षामा लगाईन्छ । विवाह पश्चात पनि त्यो चिउरीको रूप उनले पेवा स्वरूप पाउछिन् । चेपाङ संस्कृतिमा रहेको आय आर्जन र वातावरण संरक्षणको एउटा ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ । चिउरी पर्यावरण संरक्षण तथा सन्तुलनमा राख्ने एक महत्वपूर्ण वनस्पती पनि हो । सौराहाको नजीकमा थारू जातिको बसोवास रहेका पटना, धिनदौली, मचौली गाँउहरूमा होमस्टे संचालन भएका छन् । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको भ्रमणमा आउने पर्यटकमध्ये केहीले होमस्टेमा बसेर ताजा, स्वच्छ, खानेकुरा खाएर स्थानीय जीवनशैली र संस्कृतिबाट आनन्द लिने गरेको पाईन्छ ।

पर्यटक र पर्यावरणबीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध

पर्यावरण, स्थानीय समुदाय र पर्यटनको बीचमा घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ । सौराहा चितवनको पर्यावरण, त्यहाँको उर्वरा माटोको कारणले त्यहाँ कृषि, पशुपालन, सागसब्जी सप्रने किसिमको पाइएको छ ।

काठमाडौं उत्रिएका वाह्य पर्यटकहरू मध्ये धेरैको चाहना शहरका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अवलोकन गर्ने, माउण्टेन फ्लाइटमा जाने, जंगल सफारी गर्ने रहेको पाईन्छ। सौराहा चितवनको भ्रमणमा आउने पर्यटकहरूले सामान्यतया: ३ दिन ३ रात विताउने गरेको पाईन्छ। पर्यटकहरूको दैनिक खर्च लगभग ९० डलर रहेको देखिन्छ। भ्रमण अवधिमा उनीहरूले हात्ती सफारी, चरा अवलोकन, थारू लौरो नाँचको अवलोकन, स्थानीय गाँउहरूको अवलोकन, जंगल सफारी, गोरूगाडा सफारी, हात्ती प्रजनन केन्द्रको अवलोकन, सूर्यास्थ अवलोकन, पौडी खेल्ने, ध्यान गर्ने, साईकल चलाउने इत्यादी गर्दछन् (कुँवर: सन् २०००)।

सौराहाको पर्यटनले स्थानीय समुदायमा सकारात्मक र नकारात्मक दुवै किसिमको प्रभाव पारेको देखिन्छ। सौराहा आसपासका थारू समुदाय र त्यहाँको जंगलको बीचमा परम्परा देखि नै घनिष्ट सम्बन्ध रहदै आएको थियो। मानिस र पर्यावरण बीचको अन्तर सम्बन्धको सिद्धान्त धेरैहदसम्म यहाँ लागु भएको देखिन्छ। थारू समुदायले संरक्षण र प्रयोग गर्दै आएको जंगललाई सरकारले सन् १९६३ मा शिकार संरक्षण क्षेत्र घोषणा गर्‍यो। तत्कालिन राजा महेन्द्रले शिकार संरक्षण क्षेत्रलाई सन् १९७३ मा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज घोषणा गरी बाघ र गैडाको उपयुक्त बासस्थानको रूपमा अगाडी बढाएको पाईन्छ। चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज समुन्द्र सतहबाट ८०० मिटर देखि १५०० मिटर सम्मको उचाईमा अवस्थित रहेको छ। यो निकुञ्ज ९३२ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। यसको लम्बाई करिब १०० कि.मि. र चौडाई करिब ४० कि.मि. रहेको छ। सन् १९८३ मा युनेस्कोद्वारा विश्वसम्पदामा सूचिकृत चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रभित्र काठ वन, सालघारी, सिसौघारी, घाँसले ढाकेका फाँटहरू, ताल, नदि, बुट्यान आदि रहेका छन्। यस निकुञ्जमा रहेको वनजंगलमा सालघारी ७० प्रतिशत, घाँस भएको क्षेत्र २५ प्रतिशत, तालको क्षेत्र १७ प्रतिशत, नदिको क्षेत्र ३ प्रतिशत रहेको छ। यहाँ रहेका जीवजन्तुहरूमा स्तनधारी ५६, सरीसृप ४७, चराप्रजाती ५००, उभयचर ९, माछाहरू १२० र फूलहरू ५७० प्रकारका रहेका छन्। जंगल आसपास बसोबास गर्ने स्थानीय थारूहरूलाई जंगलको कुन ठाँउमा कुन जनावरलाई मनपर्ने कुन कुन विरुवा पाईन्छ? कुन ठाँउमा कुन वनस्पती लगाउन उपयुक्त हुन्छ, भन्ने राम्रो जानकारी हुने गर्दछ (कुँवर: सन् २०००)। यो तथ्याङ्कमा अहिले धेरै परिवर्तन भएको हुनसक्दछ।

जुलियन स्टेवार्ड (Julian Steward) का अनुसार संस्कृतिमा समायोजिक महत्व हुने गर्दछ। तर यस्तो समायोजित महत्व संस्कृतिका निश्चित तत्वहरूमा मात्र रहने गर्दछ। यस्ता तत्वहरूलाई स्टेवार्डले साँस्कृतिक सार (Cultural Core) भनेर उल्लेख गर्दै प्रविधि (Technology), अर्थतन्त्र (Economy), जनसंख्या (Population) र सामाजिक संगठनहरू (Social Organizations) लाई साँस्कृतिक सारको रूपमा लिएका छन्। कुनै पनि ठाँउको प्राकृतिक हावापानी, भौगोलिक स्थिति र परिवेश जस्तो छ, त्यस्तै खालको संस्कृतिको त्यहाँ विकास हुने गर्दछ। किनकी वातावरण भन्ने कुराको अस्तित्व संस्कृतिको भन्दा पहिले नै हुने भएकोले संस्कृतिले त केवल आफूलाई त्यहाँ समायोजन गर्नका लागि अग्रसर हुने भूगोलविद् हनटिङ्गटनको धारणा छ (देवकोटा र ओभा: २०६४:पृ. २३१-२३२)।

सौराहाको भ्रमणमा आउने पर्यटकहरूको लागि यहाँका होटल व्यवसायिहरू तथा ट्राभल एण्ड टुर संचालकहरूले तल उल्लेखित विभिन्न ठाँउहरूको अवलोकन गराई मनोरञ्जन दिने प्याकेजहरू तयार पारेको पाइन्छ। पर्यटकहरूले आफ्नो अवस्था, इच्छा र समयलाई मध्यनजर राखेर प्याकेज छनौट गरी मनोरञ्जन लिने गर्दछन्। त्यस प्याकेज भित्र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा हात्ती सफारी, राप्ती नदिमा डुङ्गा सयर, हात्ती प्रजनन

केन्द्र सौराहाको अवलोकन, थारू सांस्कृतिक गाँउको अवलोकन, बाईस हजारी तालको अवलोकन, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा जंगल सफारी, सौराहामा साइकल सफारी, हात्तीको साथमा जलक्रिडा, सौराहा आसपासका धार्मिक स्थलहरूको अवलोकन, जंगल र प्रकृतिको अवलोकन, थारूहरूको कला, सस्कृति र जीवन पद्धतिको अवलोकन, चरा अवलोकन, चितवन जलवीरेको लामो भरनाको अवलोकन, उपरदाङ्गढीको पैदल यात्रा इत्यादी प्याकेजहरू समावेश गरिएको पाईन्छ ।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज सौराहा भएर बहने राप्ती लगायतका नदिहरूमा ठूलो जालको प्रयोग गरेर माछा मार्नाले हडियाल गोहीहरू संकटमा परेका छन् । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जले गोही प्रजनन केन्द्र कसरामा हुर्काइएका गोहीहरूलाई राप्ती नदिमा छाड्ने गरिएको छ । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज सौराहा वनजंगल तथा जैविक विविधताको संरक्षण, स्थानीय समुदायमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्य प्रकृति संरक्षण कोषले पनि गरिरहेको छ । कसरामा सन् १९८१ मा संरक्षण तथा प्रजनन केन्द्र स्थापना भएपछि गोहीको संख्या बढ्नुको साथै जैविक विविधता संरक्षणमा पनि सहयोग पुगेको पाइन्छ । सौराहामा आउने पर्यटकहरूलाई विहान ७ बजे देखि १२ बजेसम्म र दिउसो १ बजे देखि ५.३० बजे सम्म जंगल सफारीको कार्यतालिका होटलहरूले बनाएको पाइन्छ ।

नेपालमा सांस्कृतिक पर्यटन र पर्यावरण

नेपालमा पर्यटन विकासका निम्ति विशेषगरी दुईवटा मुलभुत पूर्वाधारहरू-नेपाली संस्कृति र यहाको मनोरम पर्यावरण रहेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा पर्यटन र संस्कृतिको सम्बन्ध निर्धारण गर्ने काम सांस्कृतिक अभयवहरूबाट भएकोछ । पर्यावरण भन्नाले कुनै पनि मूलुकको प्राकृतिक सम्पदालाई जनाउछ । यस्तो प्राकृतिक सम्पदा अन्तर्गत पहाड, जंगल, नदि, खोला, भरना, वन्यजन्तु, चराचुरुङ्गी, मौसम, वर्षा, तापक्रम, जलवायु आदि पर्दछन् । प्राकृतिक पर्यावरण अन्तर्गत प्रकृतिमा रहेका प्राणयुक्त र प्राणविहिन सबै वस्तुहरू पर्दछन् । मानव निर्मित पर्यावरण अन्तर्गत मौलिक पूर्वाधारहरू लगायत मानिसका सामाजिक र सांस्कृतिक मूल्य एवं आस्थाहरू पर्दछन् । नेपालको पर्यटन विकासमा पर्यावरणले ज्यादै ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको पाईन्छ (क्षेत्री र रायमाझी, पृष्ठ २०३-२१४) । संस्कृति र पर्यटन एक आपसमा अन्तर-सम्बन्धित विषय हुन । पर्यावरणले संस्कृति र पर्यटनलाई जीवन्त राख्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

जंगललाई मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग मानिन्छ । मानिसलाई बाच्नको लागि खानेकुरा, कपडा, आगो,जडिवुटी, शितलता, स्वच्छ पिउने पानीको स्रोत पनि जंगल नै हुने गर्छ । सौराहाका स्थानीय थारूहरू र जंगलको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । उनीहरूले जंगलबाट काठ, दाउरा, माछा मार्ने, शिकार गर्ने, पानी, घाँस दाउरा, सागपात प्राप्त गर्ने गर्दछन् । उनीहरूका पुर्खाकोपालामा जंगल उनीहरूको जीवन थियो, जंगल प्रति अपनत्व थियो । जव जंगल क्षेत्र राष्ट्रिय निकुञ्ज बन्यो, त्यसपछि स्थानीय नागरिक र जंगललाई छुट्टयाइयो । यदाकदा मात्र उनीहरूले जंगलमा प्रवेश पाउन थाले । स्थानीय थारूहरूका देवी देवताका थानहरू पनि जंगलमा नै रहेका थिए । जंगल प्रवेश गर्नुभन्दा पहिले उनीहरू आफ्नो सुरक्षा र मनोकांक्ष पूर्तिको कामना गर्दै देवीदेवताको प्रार्थना गर्थे, अब उनीहरूको त्यो परम्परा पनि छोडिदै जाँदैछ । अरूले जंगल जनावरको वासस्थान मात्र हो भन्छन्, तर थारूहरू आफ्नो जीवन र जगत नै जंगललाई मान्दछन् । निकुञ्जको स्थापना

भएपछि थारूहरूको जीवनमा आमूल परिवर्तन आयो । उनीहरूको परम्परागत कृषि र पशुपालनमा यसको प्रभाव प-चो (कुँवरः सन् २०००) ।

पर्यटकहरूको आवतजावतले स्थानीय समुदायमा सकारात्मक र नकारात्मक दुवै किसिमको प्रभाव परेको पाइन्छ । स्थानीय ठाँउको पहिचान विस्तार तथा प्रचारप्रसार हुनु, आय आर्जनमा वृद्धि हुनु, रोजगारीमा वृद्धि, स्थानीय उत्पादनको बजार विस्तार, कला र संस्कृतिको जीवन्तता, शैक्षिक/चेतनाको विकास आदि पर्यटनले पार्ने सकारात्मक प्रभावहरू अन्तर्गत पर्दछन् । त्यसै गरी वातवरणीय विनास, अपराधिक घटनामा वृद्धि, प्रदूषणमा वृद्धि, महंगी, परम्परागत कला, संस्कृति र जीवन पद्धतिमा ह्रास आदि जस्ता नकारात्मक प्रभावहरू पनि पर्यटनको विस्तार तथा विकास सँगै भित्रीने सम्भावना रहन्छ । सौराहाको पर्यटनमा भएको वृद्धि सकारात्मक पक्ष तथा स्थानीयको आवश्यकता र चाहना पनि हो । सौराहाको पर्यटन प्रवर्द्धनमा अगाडी बढ्दा पर्यावरणको संरक्षण, दीगो विकास र माथि उल्लेखित नकारात्मक प्रभावलाई न्युनिकरण/शुन्यकरण गर्ने किसिमले लाग्नु आवश्यक छ ।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थापना भएपछि सौराहाको स्थानीय समुदायमा सकारात्मक प्रभाव पनि परेको छ । निकुञ्जको आसपास सौराहा लगायतका स्थानहरूमा होटलहरू खुले, त्यहाँ स्थानीयहरूले पनि रोजगारी पाए । सौराहाको पर्यटनले गर्दा एउटै परिवारका धेरै सदस्यले आफ्नो योग्यता, क्षमता, सीप अनुसारको घरपायकको काम पाई आय आर्जनमा सहयोग पुगेको छ । स्थानीय व्यक्तिहरूसँग धेरै सूचना, अनुभवहरू, स्थान विशेषका विशेषताहरूको जानकारी हुन्छन्, शिक्षा र भाषाको कारणले चाहेर पनि (अंग्रेजी भाषाको जानकारीको कमीको कारणले) वताउन नसकेकोमा उनीहरूले खिन्नता लिएको पाइन्छ (कुँवरः सन् २०००) ।

निष्कर्ष

प्रकृतिको लामो जीवनचक्रको एउटा छोटो मोडमा हामी छौं । हामीले हाम्रो पालोमा जैविक विविधता र पर्यावरणलाई संरक्षण गरेर भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नसकेमा नै हामी र भावी पुस्ताको लागि पर्यटन सुखद बरदान हुने छ । हरेक ठाँउको पर्यटनको विकास र विस्तारमा पर्यावरणले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । नेपालमा घुम्न आउने पर्यटकहरूको एक आकर्षक गन्तव्यको रूपमा रहेको चितवन सौराहामा पर्यटकलाई आकर्षण गर्ने मुख्य तत्त्वहरूमा त्यहाँको जैविक विविधता, दुर्लभ वन्यजन्तुहरू, वनपैदावार, पोखरी, नदिमा जल विहार, स्थानीय थारू समुदायको जीवन्त तथा मौलिक कला, संस्कृति आदि पर्दछन् । निकुञ्जको स्थापना भएपछि थारूहरूको जीवनमा आमूल परिवर्तन आयो । उनीहरूको परम्परागत कृषि र पशुपालनमा प्रभाव प-चो । निकुञ्जको स्थापना भएपछिका सकारात्मक प्रभावमा सौराहा लगायतका स्थानहरूमा होटलहरू खुले त्यहाँ उनीहरूले रोजगारी पाए । सौराहाको पर्यटनमा भएको विकास र विस्तारले सौराहाको पहिचान चितवन, नेपाल हुँदै विश्वमा फैलिएको छ । सौराहाको पर्यटनबाट स्थानीय समुदायलाई बढि भन्दा बढि लाभ दिलाउनको लागि पर्यटक र स्थानीय समुदायलाई जोड्न आवश्यक छ । त्यसको लागि वनजंगल, पर्यावरण र समुदायबीच भावनात्मक एकता बढाई अपनत्व बढाउन आवश्यक छ । स्थानीय थारू जातिका साँस्कृतिक उत्पादनहरूको प्रवर्द्धन गर्ने, उनीहरूमा उच्चमशिलताको विकास गराउने, जलवायु परिवर्तनले पारेको प्रभावबाट जोगिन अनुकूलन हुने किसिमका बालीनाली, फलफू र अन्य वोट विरुवाहरू लगाउने, सीपमूलक शिक्षा तथा

तालिम दिलाउने, रोजगारीका अवसरहरूलाई बढाउने, होटल व्यवसायहरूमा सामाजिक जवाफदेहिता बढाउने हो भने सौराहाको पर्यटनले स्थानीय समुदाय र देशको साँस्कृतिक, आर्थिक विकासमा थप सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

देवकोटा, पदमलाल र ओझा, नेत्रकुमार, (२०६४) । *संस्कृतिका ढाँचाहरू*, काठमाडौं : एकेडेमी बुक सेन्टर, त्रि.वि.कीर्तिपुर ।

राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०६४) । *तीन वर्षिय अन्तरिम योजना (२०६४/०६५-२०६६/०६७)*, काठमाडौं: नेपाल सरकार ।

राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०७०) । *तेह्रौँ योजना (आ.ब. २०७०/०७१-२०७२/०७३)*, काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०७६-७७) । *पन्ध्रौँ योजना अवधारणा पत्र*, काठमाडौं : नेपाल सरकार ।

वाग्ले, स्वर्णिम, (२०७७) । *कोभिडको पटाक्षेप र आसन्न जलवायु संकटकाल*, काठमाडौं : कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, वर्ष २८ अंक ३३७ ।

क्षेत्री, गणेश र रायमाझी, रामचन्द्र, (२०५७) । *पर्यटन: विकास र व्यवस्थापन*, काठमाडौं : एशिया पब्लिकेशन्स, बागबजार ।

Dongol, Prabin, (2012). *Impact of Tourism in the Local Economy of Sauraha*. Kathmandu: Nepal Tourism and Development Review.

Kunwar, Ramesh Raj, (2002). *Anthropology of Tourism: A Case Study of Chitwan Sauraha*. Delhi: Adroit Publishers.

Kunwar, Ramesh Raj, (2017). *Tourists and Tourism*. Kathmandu: Ganga Sen (Kunwar), Kathmandu.

Pandey, Ram Niwas/ Pitamber Chherti/Ramesh Raj Kunwar/Govinda Ghimire, (1995). *A Casr Study on the Effect of Tourism on Culture and the Enviroment*. Kathmandu: UNESCO.

Regmi, Rishikeshab Raj, (2008). *Mode of Culture*. Kathmandu: Academic Book Center, T.U. Kirtipur.

Upadhaya, Rudra Prasad, (2008). *Reading In Rural Tourism*. Kathmandu: Sunlight Publication, Kirtipur.